

מושג הנזק בשיטת הרמב"ן – מבט פילוסופי

ארז אדלר

מבוא

אחת ההגדרות הבסיסיות בכל הנוגע למסכת בבא קמא היא תיאור מושג הנזק עליו אנו דנים, שאלה זו תשפיע על אופי הפעולות שיגדירו אדם כמזיק ועל סוגי הנזקים עליהם יפוצה הניזק. מטבע הדברים, על מנת לרדת לשורש העניין יש צורך במצב בו זהות המזיק אינה חד-משמעית ומצויה במחלוקת. סוגיית "בתר תבר מנא" או "בתר מעיקרא" מהווה מקרה מבחן ייחודי לעניין זה.

א. הגמרא והרי"ף

נאמר בגמרא:

בעי רבא דרסה על כלי ולא שברתו ונתגלגל למקום אחר ונשבר מהו בתר מעיקרא אזלינא וגופיה הוא או דלמא בתר תבר מנא אזלינא וצוררות נינהו תפשוט ליה מדרבה דאמר רבה זרק כלי מראש הגג ובא אחר ושברו במקל פטור דאמרינן ליה מנא תבירא תבר לרבה פשיטא ליה לרבא מבעיא ליה [...] ת"ש תרנגולין שהיו מחטטין בחבל דלי ונפסק החבל ונשבר הדלי משלמין נזק שלם שמע מינה בתר מעיקרא אזלינן [...] ש"מ בתר מעיקרא אזלינן אמר רב ביבי בר אביי דקאזיל מיניה מיניה.

(בבא קמא יז, ב)

בתחילת פרק "כיצד הרגל" במסכת בבא קמא (יז, ב) מסתפק רבא, כחלק מהדיון בסוגיית צוררות (היזק שבא מכוח רכושו של האדם ולא מגופו), בשאלה "דרסה על כלי ולא שברתו ונתגלגל למקום אחר ונשבר מהו בתר מעיקרא אזלינא וגופיה הוא או דלמא בתר תבר מנא אזלינא וצוררות נינהו", כלומר האם בחיוב הנזק הולכים אחרי רגע ביצוע הפעולה או הפגיעה. הגמרא ניסתה לפשוט את ספקו של רבא מדברי רבה בהמשך המסכת במקרה שאדם זרק כלי מראש הגג ובא אחר ושברו במקל ששם השני פטור שהרי "מנא תבירא תבר". אם רבא יאמר שבתר תבר מנא אזלינן יוצא שגם בעת השבירה הכוח המזיק משויך לבהמה באופן עקיף בלבד, ולכן אלו נזקי צוררות, אולם אם בתר מעיקרא

אזלינן הרי שזה היזק גופו כי ברגע הנזק הבהמה מעורבת באופן ישיר. אולם ניסיון זה להשיב על שאלתו של רבא לא צלח מכיוון שבעוד שלרבה היה פשוט שכך הדין, לרבא היה ספק בעניין ("לרבה פשיטא ליה, לרבא מבעיא ליה). לאחר מכן ניסתה הגמרא לענות על הספק של רבא מתרנגולים שחיטטו בחבל דלי, אולם גם שם הסביר רב ביבי בר אבבי שהלימוד לא מוכרח כיוון שניתן להעמיד את הבריייתא במקרה במקרה ש"דקאזיל מיניה מיניה" ואז הספק לא יפתר.

הרי"ף על הסוגייה (ז, א) פסק הן את שיטת רבה שבמקרה שזרק כלי מראש הגג השני פטור והן את דברי רב ביבי בר אבבי. בעל המאור (שם) תמה על הרי"ף, שהרי אם פסק כרבה שכתר מעיקרא אזלינן, מדוע הביא גם את העמדתו של רב ביבי בר אבבי שכל מטרתה היא למנוע את ההכרח שבהתרת הספק?

קושיית בעל המאור העסיקה רבים מהראשונים שניסו להגן על הרי"ף מפניה. הראב"ד (יח, א) הסביר שרב ביבי בר אבבי העמיד את הבריייתא באופן שלא קשור למהלך הדיון בספק של רבא אלא מטרתו היא להסביר מדוע המקרה הוא לא 'משונה'. הרשב"א (שם) הסביר שרב ביבי בר אבבי בא להסביר את הגדרת דין צרורות ולא פשט את הספק של רבא. כאמור, הראשונים שנדרשו לשאלת בעל המאור הסכימו שאזלינן בתר מעיקרא והסבירו בהתאם את עמדתו של רב ביבי בר אבבי. במאמר זה, נתמקד בשיטת הרמב"ן בסוגייה זו.

ב. שיטת הרמב"ן במלחמת ה'

הרמב"ן מביא שני תירוצים לשיטת הרי"ף. נתמקד בתירוץ השני:

ויש דרך אחרת בפ"י זו השמועה בעצמה והוא שנפרש ונאמר דרבה בתר בסוף אזיל והא דקאמרי' בגמ' ותפשוט ליה מדרבה הכי פירושא תפשוט דבתר בסוף אזלינן מדאמר רבה ובא אחר ושברו במקל פטור ולא אמר הראשון חייב דאי ס"ד בתר מעיקרא אזיל הל"ל הראשון חייב ואשמועינן רבותא ולא לימא דשני פטור דשני אפי' אזלת בתר בסוף פטור כיון שסופו להשבר ואין לו דמים עכשיו אלא ודאי מדאיצטריכא ליה פטורא דשני ש"מ דראשון נמי פטור דבתר בסוף אזלינן.

(מלחמת ה' יא, ב)

הרמב"ן, בתירוצו השני, הבין את שיטת הרי"ף באופן הפוך לחלוטין מיתר הראשונים.

מושג הנזק בשיטת הרמב"ן

לדבריו אזלינן בתר תבר מנא ולכן גם הזורק וגם השובר פטורים מלשלם, זה מפני שלא שבר וזה מפני ששבר כלי שאין לו דמים. כלומר, לתפיסתו לא שייך לחייב אף אחד מהם אם אזלינן בתר תבר מנא שהרי כאשר הכלי מצוי בנפילה מהגג הוא בעצם איבד את ערכו הממוני, שכן אף אדם בר-דעת לא יסכים לקנות כלי במצב כזה.

הרמב"ן מוכיח את דבריו מלשון הרי"ף שטרח לציין רק את העובדה שהשני פטור ולא אמר במפורש שהראשון חייב. כלומר, החידוש המרכזי הוא זה שהשני פטור מלשלם, ואולם אם הראשון חייב מדוע הרי"ף לא טרח לציין עובדה זו? הרי זה החידוש המרכזי בסוגייה אם אזלינן בתר מעיקרא. מכאן מוכיח הרמב"ן שלפי הרי"ף אזלינן בתר תבר מנא. כנגד ההבנה הפשוטה בסוגייה הקשה הרמב"ן מה הסברה לחייב את השני אם בשעת השבירה הכלי היה מחוסר דמים? לפיכך, בהתאם לדברי הגמרא השני פטור כי שבר כלי ללא דמים ואילו הראשון ייפטר כי אזלינן בתר תבר מנא. כלומר בהינתן העובדה שהחידוש הוא הפטור של השני מלשלם, הרי שהוא זה שהיה מתחייב מלכתחילה אם לכלי היה שווי כלשהו. אולם בפשטות, לאור קושיית הרמב"ן, לא ברורה שיטתם של יתר הראשונים בנושא.

ג. התייחסות האחרונים לקושיית הרמב"ן

האחרונים נחלצו לעזרת שיטות הראשונים השונות וניסו לתרץ את הקושי מדברי הרמב"ן, וניתן להצביע על מספר הצעות מרכזיות ליישוב קושיית הרמב"ן:

(א) ה'חזון איש' (בבא קמא יא, יג) הסביר שגם לכלי שנפול מראש הגג יש שווי ממוני, שהרי הבעלים יכול לתבוע את הזורק על הנזק שייגרם לו בשבירה. אולם כאשר האדם השני שבר את הכלי הוא מנע מהבעלים לתבוע את הזורק הנזק שאירע לכלי, שכן השבירה לא נגרמה על ידו, ולכן יש היגיון לתבוע אותו על הנזק.

(ב) הגרי"ז¹ הסביר שכדי שדבר ייחשב אבוד מבעליו, עליו להיות מופקע לחלוטין מרשותו. ברם, כלי שנפול מראש הגג אינו אבוד לחלוטין אלא רק חלק משוויו הממוני יצא מרשות הבעלים². לפיכך לא שייך דין איבוד על חלק מהכלי או על חלק משוויו הממוני, שהרי הוא לא הופקע לחלוטין מבעליו, ולכן לא באנו לכלל היזק המחייב בתשלומים.

¹ חידושי מרן רי"ז הלוי על הלכות גזלה ואבדה וכן הביא בשמו ר' ברוך בער ליבוביץ' (חידושים ושיעורים סימן יב ובספרו 'ברכת שמואל' סימן יא); ראה בחידושי ר' חיים על הסוגייה.
² הן בשל שווי השברים והן מפני שהכלי טרם נשבר בפועל.

ג) באופן מעט שונה הסביר ר' חיים מטלז בחידושו על בבא קמא (סימן ה) לדבריו הפחת בשוויו של הכלי נכנס תחת ההגדרה של היזק שאינו ניכר ולכן מעיקר הדין פטור אלא שבכל זאת יידרש לשלם את הפחת בשווי הכלי כקנס. לכן הסביר שבמקרה זה לא שייך לחייב את הזורק מדין היזק שאינו ניכר כיוון שטעם החיוב בקנס על נזקים מעין אלו – "שלא יהא כל אחד הולך ומטמא תרומותיו של חברו" – לא עוסק במקרה כזה כי בשעת הזריקה לא התכוון לעשות היזק שאינו ניכר אלא היה אמור להתחייב על שבירת הכלי מחמת הנפילה.

ד) המהרי"ל בלוח מטלז³ טען שלעניין דיני הנזיקין התורניים לא מתייחסים לערך השוק של הכלי שנובעת מחישוב השימושים העתידיים בו אלא שווי הכלי מבוסס על מצבו הנוכחי בלבד. לכן הידיעה שהכלי עתיד להישבר לא תפגע בערכו לעניין תביעת הנזק.

ד. הצעה להבנת שורש מחלוקת הראשונים בסוגייה

אולם לעניות דעתי ניתן ליישב את קושיית הרמב"ן על יתר הראשונים באופן שיעמיד את שיטותיהם זו לצד זו ויצייג את המחלוקת העקרונית ביניהם (בניגוד למרבית התירושים בראשונים שדחו את דברי הרמב"ן) בעקבות עיון במקור לא שגרת.

בספר "המילים והדברים" דן הפילוסוף וההיסטוריון הצרפתי מישל פוקו בהגדרת תפקיד המטבע לאורך ההיסטוריה⁴. לדבריו, עד למאה השש עשרה צורת המטבע היוותה סימן שחקוק על גבי חומר מתכתי בעל ערך ומטרת ההטבעה היא סימון משקלה של המתכת ומתוך כך הגדרת שווי המטבע. בתקופה זו, ערכו של הכסף מבוסס על שוויה של המתכת וצורתו אינה יותר מהוכחה לכמות המתכת. אף על פי שמרבית השימוש במתכות הללו באותה התקופה היה כמטבעות. ברם, מתכות אלו עדיין נותרו כתקנים של חילוף סחורות בשל היותם חומר גלם יקר. הטבעת המטבעות אפשרה להם להיות אמת-מידה להשוואת סחורות, שכן מדובר בציון ערכה המדויק של המתכת.

3 "משעורי רבנו – שעור הלכה ב" עמ' 7 ואילך; ראה גם בספר "חשיבה משפטית בישיבות ליטא" עמ' 159 הערה 38.

4 פילוסופים והיסטוריונים נוספים דנו בשאלה זו, אולם נקודת המבט של פוקו כחוקר של היסטוריית השיח הינה ייחודית ומתאימה במיוחד לסוגייתנו; להרחבה ראה ג'ון לוק, "המסה השנייה על הממשל המדיני" פרק ה על הגדרת מושג הקניין בימי קדם.

מושג הנזק בשיטת הרמב"ן

לטענת פוקו, במהלך המאה השבע עשרה שינתה הכלכלה את פניה, בשלב זה המטבעות לא שאבו את ערכם מהמתכות עליהן הוטבעו, אלא להפך, המתכות שהתגלו כנכסים חסרי ערך כשלעצמם קיבלו את הערך מהצורה החקוקה עליהם. הערך המוטבע על גבי המתכת הפך למאפיין המרכזי של המטבע ולא החומר כשלעצמו. פוקו הסביר את דבריו וטען:

הזהב הוא רק הסימן והכלי המקובל כדי לממש בפועל את ערכם של הדברים; אך הערכתו האמיתית של הערך מקורה בשיפוט האנושי וביכולת הזאת הקרויה יכולת הערכה. הנכסים הם הנכסים משום שאנו מעריכים אותם, כשם שרעיונותינו הם מה שהם משום שאנו מייצגים אותם.

וכן טען בהמשך הספר:

תורת המטבע והמסחר מסבירה מצדה כיצד חומר כלשהו יכול לקבל פונקציה מסמנת ע"י כך שהוא מתייחס למושא מסוים ומשמש לו סימן תמידי. היא גם מסבירה [...] כיצד היחס הזה בין סימן למסומן יכול להשתנות בלי להיעלם לעולם.

(“המילים והדברים” עמודים 170,193)

כלומר, לשיטת פוקו, החלוקה היא בין תפיסות פילוסופיות – תפיסה אחת שראתה בכסף סחורה עצמאית ולכן גם גוף המטבע צריך להיות חומר בעל ערך, בעוד שהשנייה הבינה שהמטבע הוא קנה מידה מופשט המגדיר את ערכן של יתר העצמים. כלומר, האם מבחינה כלכלית מתייחסים לכל חפץ כאובייקט עצמאי שניתן לסחור בו או כערך ממוני.

ואולי יש להסביר את מחלוקת הראשונים בסוגייתנו כדיון בין תפיסות כלכליות-פילוסופיות שונות. על פי מושגיו של פוקו ניתן לומר שהרמב"ן מתייחס לערך הממוני של עצמים בדומה לכלכלן בן המאה השבע עשרה ואילו תפיסתם של יתר הראשונים הייתה דומה לזו שרווחה עד למאה השש עשרה.

בפשטות, נזק המחייב פיזיים הוא פגיעה בממון הבעלים. לפי הרמב"ן ממון הבעלים הוא השווי הממוני של העצמים המצויים ברשותו. בהתאם לשיטתו הסביר שכאשר הכלי מצוי בנפילה אין לו דמים, חישוב הערך הממוני משתנה ללא הרף ומשפיע על חובת התשלום גם בשעת הנפילה. באופן דומה הסביר החזון איש שגם כאשר ניסה לתרץ את קושיית הרמב"ן ולשוות לכלי נופל ערך, עשה זאת באמצעות חובת הפיזיים הממונית

של הזורק לבעל הכלי, היינו סכום כסף השייך לו מבחינה משפטית. יתר הראשונים חלקו על הרמב"ן וטענו שפגיעה ברכוש הבעלים היא היזק לעצם ששייך לו, והחויב יחול על הפגיעה בחפץ, שהיא עצם ההיזק. בהתאם לכך הסבירו הגרי"ז ור' חיים מטלז שהכלי עצמו לא ניזוק עדיין ומכיל את שוויו המלא מבחינת חיוב הנזיקין.

עם זאת, גם לשיטת הרמב"ן לא יעלה על הדעת לחייב אדם על כל הורדת שווי של ממון חברו מפני שהוא מזיק. שהרי אם כן לא תיתכן כלכלה תקינה שמבוססת על מסחר משום שכל אדם שימכור סחורה במחיר מעט נמוך יותר מהמתחרים ייחשב למזיק. לכן מוכרח הדבר שהרמב"ן דורש את קיומו של מעשה נזק בנוסף על הורדת השווי כדי לחייב את המזיק לפצות על ההיזק שאירע. בנוסף, מפשט הגמרא במספר סוגיות בבבא קמא⁵ נראה שהחויב מבוסס על נזקים שאירעו במציאות ולא על פגיעה בערך ממוני מופשט ששייך לניזוק. כתוצאה מתפיסתו הפילוסופית, הוכרח הרמב"ן לסבור שאזלינן בתר תבר מנא, כלומר שרגע החיוב הוא לא הורדת השווי אלא אירוע הפגיעה במציאות. לפי זה יוצא שעל אף שהרמב"ן סבור שחיוב הנזיקין נובע מהורדת ערכו של ממון חברו, דין מזיק שחשוף לתביעה יחול על הפוגע רק מרגע השבירה – "בתר תבר מנא". לכן לפי תפיסתו צריך לומר שבסוגייתנו כאשר השני שובר את הכלי, הרי שאין לו דמים ולכן הראשון ייפטר מפני שלא עשה מעשה היזק ואילו השני ייפטר כי בשעת השבירה הוא לא גרם לנזק כי בכל מקרה לכלי לא היו דמים⁶.

מאידך, יתר הראשונים סוברים שחיוב הנזיקין מתייחס לרכושו של הניזוק כשלעצמו ולא רק לשווי הממוני. כלומר, על פי דינו של רבה, גם אם היינו אומרים שאזלינן בתר תבר מנא הייתה אפשרות לחייב את האדם השני ששובר כיון שסוף סוף הוא שבר כלי שלם. ההיזק בתפיסה זו מבוסס על העצמים שניזוקו ולא על הפחתת ערכו הממוני של הכלי בשעת הנפילה. לכן, השני עשוי להתחייב (אם אזלינן בתר תבר מנא) מפני ששבר את הכד. ואולי לכך כיוון המהרי"ל בלוח בדבריו "דאע"פ שאין מי שייתן עליו דמים מ"מ לא מקרי הכלי משולל שיווי שאין הכלי אובד שוויו אלא ע"י שינוי שנעשה בו בין אם בטבע או בדין"⁷.

בעצם, במחקרו ההיסטורי על מושג המטבע היטיב לנסח פוקו את התלבטותם של

⁵ ראה צח, א בנוגע לצורם אוזן בהמה; גיטין נג, א בסוגיית היזק שאינו ניכר; צח, א על הזורק מטבע של חברו לים.

⁶ נראה שלפי תפיסתו של הרמב"ן עדיין שייכת בסוגייתנו ההשוואה למקרה של זורק תינוק מראש הגג, כיוון שבשני המקרים מדובר על מעשה שהוא מקור החיוב.

⁷ השווה לדברי הרב שג"ר בספרו "הליכות עולם" בדיון על דיני הנזיקין.

מושג הנזק בשיטת הרמב"ן

הראשונים והאחרונים על הגדרת מושג הכסף. לכן, תיארוך התפיסה הרואה בכסף ערך מופשט ומנותק למאה ה-17 אינה מדויקת שכן מצינו שיטה דומה כבר בדברי הרמב"ן (אם כי יתר הראשונים נחלקו עמו), מאות שנים לפני כן.

ניתן למצוא מספר מקורות נוספים למחלוקת זו בין הרמב"ן לראשונים אחרים, ראשית בסוגיית היזק שאינו ניכר טוען הרמב"ן (גיטין נג, א) "היזק שאינו ניכר לא שמייה היזק. פי' ואומר לו הרי שלך לפניך ולפיכך פטור בין שעשה מעשה בין שגרם". היינו, ההבדל בין היזק ניכר שחייב עליו מצד הדין לבין היזק שאינו ניכר שחייב מדרבנן הוא הנזק שאירע לכלי במציאות. בנוסף, בחידושו על פרק הזהב במסכת בבא מציעא התבטא הרמב"ן מספר פעמים על הגדרת תפקיד המטבע, וזה לשונו:

וכיון שנשברה או נסדקה צורתו שוב אינה חשובה ואין יוצאה למקח ולממכר אלא בשויה כלומר בשווי כסף שבו, ומיהו אין המלך ולא בני המדינה מקפידין בהוצאתו במדינה שהרי הוא ממתבע שלהם ואינו פסול אלא שנשברה או נסדקה צורתו, ומפני שאין צורתו חשובה ואינו שוה אלא ככסף שאינו טבוע חשיב כפירות ואין מחללין עליו מעשר שני, דבעינן דבר שיש עליו צורה כלומר שתהא צורתו חשובה ויוצאה למקח וממכר מפני צורת מטבע שבה, ופירושו לשון אסימון כסף שאינו טבוע שכן בלשון יון קורין לכל כלי כסף אסימי, וי"מ פולסא משקל על שם שאינו שוה אלא משקלו כסף, או מפני שדרך לשקול בה בסלע שנפגם.

(חידושי הרמב"ן בבא מציעא מד, א)

דמטבע דחריף דעתיה אצורתא ומש"ה הכסף אינו קונה את הזהב ומטבע דלא חריף לאו דעתיה אצורתא וכלי הוא וקני.

(שם מה, ב)

היינו, לשיטתו ערכו של מטבע הכסף מבוסס על הצורה שמוטבעת עליו והערך שהיא מייצגת. ההטבעה היא זו שמשפחה למטבע את ערכו הממוני, שלא מבוסס על שווי המתכת. בניגוד לתפיסת הרמב"ן, הסביר הר"ן גיאת (בבא מציעא מד, א) שהגדרת המטבע מבוססת על הסחורה הבסיסית שמהווה מדד אליו מושוות יתר הסחורות ולא כייצוג מופשט של ערך. כמו כן, רש"י בפירושו (שם) כתב "דמטבע כסף הוי מעות משום דחריפי לינתן בהוצאה" בניגוד לרמב"ן לדבריו "מטבע חריף דעתיה אצורתא". כלומר, לשיטת רש"י המאפיין שמייחד את המטבע כגורם תשלום עצמאי הוא השימוש שנעשה בו.

מקור נוסף למחלוקת זו ניתן למצוא בשיטות המפרשים על דברי הגמרא:

השף מטבע של חברו פטור מאי טעמא דהא לא עבד ולא מידי וה"מ דמחיייה בקורנסא וטרשיה אבל שייפא בשופינא חסורי חסריה.

(בבא קמא צח, א)

בפשטות נראה שגמרא זו קשה על שיטת הרמב"ן ומחייבת פגיעה במתכת כדי שהדבר ייחשב היזק למטבע, וכן כתוב בשיטה מקובצת בשם הרשב"א "וכל שאינו מחסר בגופו ממש [...] לא מיקרי חסרון". מפרשים אחרים⁸ טענו שפגיעה בצורה המוטבעת היא בכלל גרמא מכיוון שהנזק הוא במניעת היכולת להשתמש במטבע ככוח קנייה תקני. אולם לפי מה שנתבאר בתפיסת הרמב"ן לא ניתן לומר כן כיוון שסוף סוף האדם הזיק את מקור הערך של המטבע. חלק מהמפרשים טענו שסיבת הפטור היא שלא נגרם נזק לגוף המטבע, וניתן לבאר שיטה זו בשני אופנים: א) אנו רואים במטבע סחורה ככל הסחורות ולכן צריך הזיק ממשי בגופו; ב) בדומה לתפיסת הרמב"ן שהוצגה לעיל, על מנת שמעשה ייחשב כהזיק, יש צורך בפגיעה במציאות.⁹

עם זאת, אפשר להסביר באופן מעט שונה ולומר שגם ראשונים נוספים קיבלו את עמדתו של הרמב"ן בשאלה הפילוסופית. אולם לשיטתם דיני נזיקין עוסקים בעצמים ממשיים במציאות שכדי להזיק להם יש צורך במעשה הזיק, ורק הרמב"ן ראה בהורדת שווי הנכסים נזק עצמאי. ואולי מחלוקת הראשונים נובעת מהבנת המשפט "שאיין לו דמים", מרבית הראשונים טענו שהמונח "דמים" בא מלשון 'דם' ומשמעות הדבר היא מעין מוות של הכלי כאשר הוא נשבר, ואילו לפי הרמב"ן הכוונה היא לדמים במובן של ממון.

סיכום

ראינו את מחלוקת הרמב"ן ויתר הראשונים בביאור דברי הרי"ף בסוגייה, לפי מרבית הראשונים השאלה היא האם בתר מעיקרא אזלינן והזורק חייב או בתר תבר מנא והשובר יתחייב. לעומתם, הרמב"ן אמר שהשאלה היא האם מעיקרא אזלינן והזורק חייב או בתר תבר מנא וכולם פטורים, לתפיסתו הרי"ף פסק כאפשרות השנייה. לדברי הרמב"ן הדבר מוכרח מפני שבשעת הנפילה השני שבר כלי שאין לו דמים, ולכן קשה על יתר הראשונים שלא פירשו כך. האחרונים ניסו ליישב את קושיית הרמב"ן במגוון דרכים. במאמר זה הוצעה האפשרות שהרמב"ן ויתר הראשונים נחלקו בשאלה האם הנזק הוא תלוי-שווי ממוני שהבעלים הפסידו או מבוסס על הנזק שאירע לכלים במציאות.

⁸ ראה למשל בדברי הרי"ד והמרדכי על אתר.
⁹ כך משמע משיעורי הגרי"ד על אתר.